

Kazimierz RĘDZIŃSKI

Początki średniego szkolnictwa żeńskiego w Częstochowie (1863–1914)

Wprowadzenie

Kłęska powstania styczniowego 1863–1864 r. zniweczyła reformę Aleksandra Wielopolskiego. Skierowany przez cara Aleksandra II do Królestwa Polskiego Aleksander Milutin postulował rozbudowę państwowego szkolnictwa żeńskiego, mając na uwadze poddanie kształcenia i wychowania pełnej kontroli władz carskich.

Zatwierdzona przez cara Aleksandra II dnia 11 września 1864 r. ustawa o organizacji rządowego szkolnictwa średniego żeńskiego powoływała 6-klasowe gimnazja oraz 4- lub 3-klasowe progimnazja.

W styczniu 1865 r. władze carskie otwały w Warszawie rosyjskie progimnazjum żeńskie. W marcu 1866 r. otwarto rządowe gimnazja żeńskie w Warszawie, Lublinie, Radomiu, Płocku, Kaliszu i Suwałkach. Progimnazja 4-klasowe otwarto w Piotrkowie i w Warszawie.

Program nauczania w gimnazjum żeńskim obejmował: religię, języki – polski, rosyjski, niemiecki, francuski, a także geografię, fizykę, matematykę, przyrodę, historię powszechną i Rosji, kaligrafię, rysunki oraz prace ręczne. Językiem wykładowym był początkowo język polski, po rosyjsku nauczano historii i geografii.

W roku szkolnym 1868/69 wprowadzono język rosyjski jako wykładowy. Jedynie religię i język polski pozostawiono bez zmian. Ze szkół usunięto dotychczasowe podręczniki i książki polskie. Na ich miejsce wprowadzono podręczniki zatwierdzone do użytku w szkolnictwie w Rosji.

W 1872 r. wprowadzono ogólnopaństwową, rosyjską ustawę o gimnazjach i progimnazjach w ramach unifikacji szkolnictwa.

Prywatne szkolnictwo żeńskie w Królestwie Polskim nie tworzyło jednolitego programu kształcenia. Była to sieć placówek o różnym poziomie organizacyjnym i dydaktycznym. Funkcjonowały obok siebie małe zakłady: dwu-, trzy-, cztero- i sześcioklasowe prywatne szkoły z bursą lub bez, tzw. pensje.

Szkoły prywatne w zasadzie nie miały żadnych uprawnień. W pierwszym okresie carski nadzór pedagogiczny rzadko je kontrolował, nie było więc potrzeby trzymania się państwowego programu, a nauczanie można było nadal prowadzić w języku ojczystym. Każda szkoła żeńska posługiwała się zazwyczaj własnym programem, dlatego poziom nauczania był znacząco zróżnicowany. Zmiana nastąpiła dopiero po rewolucji 1905 r. W praktyce dopuszczono możliwość uzyskania pod określonymi warunkami praw rządowych. Możliwe to było m.in. poprzez oddanie kierownictwa szkoły w ręce Rosjan i przestrzeganie rządowych planów i programów nauczania. Zezwolono na przedmioty nadobowiązkowe z pedagogiki i dwóch języków nowożytnych lub jednego nowożytnego oraz łaciny i greki. Absolwentki takich 7-letnich gimnazjów otrzymywały prawo nauczania w szkołach początkowych¹.

Nauczanie w szkołach prywatnych odbywało się dość oryginalnie. Trzy przedmioty: język rosyjski, historia i geografia Rosji musiały być prowadzone przez Rosjan ze szkół rządowych i faktycznie odbywały się w języku rosyjskim. Druga grupa przedmiotów mogła być prowadzona przez nauczycieli Polaków, wykładali je zazwyczaj po polsku. Po rosyjsku nauka odbywała się tylko w obecności nadzoru pedagogicznego.

Rusyfikacja w szkołach prywatnych nigdy nie osiągnęła takiego stopnia, jak w szkołach rządowych, mimo zatwierdzenia przez cara Aleksandra II uchwały Komitetu do Spraw Królestwa w 1869 r. „O wprowadzeniu w prywatnych zakładach naukowych Warszawskiego Okręgu Naukowego nauczania niektórych przedmiotów w języku rosyjskim”, to jest fizyczno-matematycznych i historycznych. Dla pozostałych przedmiotów nie wyznaczono terminu wprowadzenia języka rosyjskiego².

We wszystkich szkołach prywatnych prowadzono nieoficjalnie drugi program obejmujący naukę przedmiotów zakazanych, czyli literaturę polską, historię i geografę Polski³.

¹ J. Miąso, *Reformy oświatowe w Prusach, Austrii i Rosji i ich wpływ na szkolnictwo na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1995, nr 3, s. 135; T. Gumuła, *Gimnazjum Żeńskie Rządowe w Radomiu w latach 1865–1915*, „Zeszyty Wszechnicy Świętokrzyskiej” 1996, t. 4, s. 109.

² E. Staszewski, *Główne kierunki rozwoju szkoły prywatnej w Królestwie Polskim*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1963, t. 6, s. 125.

³ A. Winiarz, *Kształcenie i wychowanie dziewcząt w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807–1905)*, [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. A. Żarnowska i A. Szwarc, t. 2, cz. 2, Warszawa 1995, s. 14; H. Markiewiczowa, *Spółeczny ruch oświatowy w Królestwie Polskim u schyłku XIX i na początku XX wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2006, nr 1–2, s. 67 i nn.

W zachowanych przekazach archiwalnych, znajdujących się w zespole Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej w Archiwum Państwowym w Łodzi, można odnaleźć niewiele śladów działalności prywatnych szkół żeńskich w Częstochowie w latach 1863–1914. Potwierdza to tezę o znaczących utrudnieniach ze strony władz carskich, czynionych właścicielom placówek. Byli oni bardzo oszczędni w warstwie informacyjnej przy składaniu wszelkich sprawozdań.

Między rokiem 1863 a 1918 powstały i funkcjonowały w mieście, w różnym czasie, placówki szkolne: Józefy Wiśniewskiej (1863–1872), Augustyny Denel (1864–1882), Marii Rowińskiej (1865–1868), M. Chojnackiej (1885–1913), Emilii Szenke (1873–1893), Kazimierzy Garbalskiej (1893–1908), A. Gerlach (1903–1906), Justyny Chilińskiej (1906–1908), Zofii Miloszewicz (1905), A. Rajskiej (1902), Marii i Zofii Garszteckiej (1886–1914), Pelagii Fertner (1888–1892), Anny Krzesińskiej (1867–1870) i Wacławy Golczewskiej-Chrzastowskiej (1908–1914).

1. Próby uruchomienia prywatnego szkolnictwa średniego

a. Pensja Żeńska Wyższa Józefy Wiśniewskiej (1863–1872)

Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie 14 stycznia 1863 r. zezwoliła Józefie Wiśniewskiej na otwarcie w Częstochowie 5-klasowej pensji żeńskiej wyższej, zgodnie z istniejącym ustrojem szkolnym wynikającym z reformy A. Wielopolskiego.

W pierwszym roku istnienia placówki właścicielka zgromadziła 56 uczennic, w tym 42 katoliczki, 23 żydówki oraz 1 ewangeliczkę. Następny rok szkolny 1864/65 liczył 52 uczennice, a wśród nich było 47 Polek oraz 5 Żydówek⁴. Jak widać, nieznaczne obniżenie liczby uczennic odbyło się kosztem absencji uczennic żydowskich. Być może był to rezultat upadku powstania styczniowego oraz politycznych represji wobec Polaków.

Dziewczęta były w wieku od 9 do 16 lat, podzielone dla celów szkolnych na trzy grupy wiekowe, to jest: 22 osoby były w wieku 9–12 lat; 23 uczennice miały 12–14 lat, a 7 miało od 14 do 16 lat. Jeżeli chodzi o pochodzenie społeczne, 20 osób rekrutowało się ze szlachty, 22 miało pochodzenie urzędnicze, a 10 mieszczańskie⁵.

Rok szkolny 1865/66 liczył 55 uczennic, a pewien wzrost i stabilizacja nastąpiły w roku 1867/68, kiedy było 66 uczennic. W następnych latach, to jest 1868/69, liczba uczennic wzrosła do 67, a w 1870/71 były 64 uczennice⁶.

⁴ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), Łódzka Dyrekcja Szkolna (dalej: ŁDS), sygn. 2400, k. 5.

⁵ Tamże, k. 7.

⁶ Tamże, k. 8.

Placówka prowadziła bursę, za którą pobierano opłatę roczną w wysokości 100 rubli. Z tej formy opieki korzystało 16 uczennic. Za naukę pobierano czesne w wysokości od 1 do 6 rubli w skali miesięcznej. Wysokość opłat zależała od stanu majątkowego rodziny.

Początkowe grono nauczycielskie w 1863 r. stanowili wyłącznie Polacy. Byli to Kazimierz Ginter – nauczyciel przyrody w szkole powiatowej, nauczyciel języka polskiego i rosyjskiego Erazm Latur, Florentyna Sein (język francuski), Emilian Lenk (kaligrafia i rysunki), Waław Błażek (muzyka), Emilia Żelkowska (język polski i francuski), Antonina Mazurkiewicz (roboty ręczne i kaligrafia), Leokadia Wysokińska (geografia i język niemiecki) oraz Maria Dymaczewska (wychowawczyni w bursie).

W roku szkolnym 1865/66 zrekonstruowano grono nauczycielskie, nadal przeważali w nim nauczyciele szkoły powiatowej; byli to: ks. Alojzy Amman, Teofil Kaczkowski, Jan Kuliński, Wincenty Kirchner, Ludwik Zawodziński, Emilian Lenk, Waław Błażek, Antonina Mazurkiewicz i Maria Dymaczewska. Nowymi nauczycielami zostali: Florian Seyer (język francuski) i Emilia Wołoszyńska.

W roku szkolnym 1867/68 doszedł pop Aleksiej Puzanowskij do nauczania religii prawosławnej, jako że 3 uczennice były wyznania prawosławnego, oraz Józef Łuczyckij – Rosjanin, do nauki języka rosyjskiego. W 1870 r. właścicielka była zmuszona do przeprowadzenia kolejnych zmian w kadrze nauczycielskiej. Z progimnazjum rządowego podjęli pracę Apollon Jesielewicz (katolik, absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego) – do nauki przyrody, Helena Racewicz (absolwentka Instytutu Maryjskiego w Warszawie) – do nauczania języka polskiego, Aleksiej Jurkiewicz (prawosławny) – do nauki języka rosyjskiego, oraz Aleksander Disput (lat 33, ewangelik, absolwent Uniwersytetu Wrocławskiego) – do nauki języka niemieckiego.

Szkoła funkcjonowała do 1872 r., czyli do śmierci właścicielki, i zachowała swój polski charakter. Plan lekcji przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Tygodniowy plan lekcji Pensji Żeńskiej Wyższej J. Wiśniewskiej

Lp.	Przedmiot	Kl. I	Kl. II	Kl. III	Kl. IV	Ogółem
1.	Religia	2	2	—	—	4
2.	Historia Kościoła rzymskokatolickiego	—	—	2	2	4
3.	Język polski	6	5	4	4	19
4.	Język rosyjski	2	3	2	2	9
5.	Język niemiecki	4	5	3	3	15
6.	Język francuski	4	4	4	4	16
7.	Nauka o moralności	2	2	2	2	8
8.	Arytmetyka	3	3	3	3	12

Tabela 1. Tygodniowy plan lekcji Pensji Żeńskiej Wyższej J. Wiśniewskiej (cd.)

Lp.	Przedmiot	Kl. I	Kl. II	Kl. III	Kl. IV	Ogółem
9.	Kaligrafia	3	3	2	2	10
10.	Geografia	2	2	2	2	10
11.	Prace ręczne	3	3	1	1	8
12.	Rysunek	1	1	2	2	6
13.	Historia Polski	—	—	2	2	4
14.	Historia powszechna	—	—	2	2	4
15.	Przyroda	—	—	2	2	4
Razem		32	33	33	33	131

Źródło: APL, LDS, sygn. 2400, k. 11.

W roku szkolnym 1866/67 uruchomiono klasę V. Uczennicami były: Aniela Frykacz, Antonina Januszewska, Helena Aleksandrowicz, Gustawa Moszkowska, Filipina Bergman i Emilia Trepka⁷.

b. Szkoła Augustyny Denel (1864–1882)

Augustyna Denel (z domu Perl, lat 44, córka pastora ewangelickiego) 4 lutego 1865 r. zwróciła się z prośbą w języku niemieckim do Ernesta von Berga – naczelnika Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej, o podwyższenie statusu prowadzonej od 1864 roku 2-klasowej pensji żeńskiej. Wnioskodawczyni podała, iż posiada świadectwo guwernantki niższej wydane przez Komitet Egzaminacyjny Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie oraz 5-letni staż pracy w pensji żeńskiej wyższej w Warszawie.

W czasie starania się o podwyższenie statusu szkoły posiadała jedynie 29 uczniów, w tym 8 chłopców w klasie przygotowawczej oraz 21 dziewcząt w klasie wstępnej, I i II. Uczennicami w klasie wstępnej były: Berta Weinberg i Salomea Wenzel – wyznania mojżeszowego, oraz Ludwika Denel – ewangeliczka, córka właścicielki. W klasie I były 4 katoliczki: siostry Zofia i Józefa Mizgalskie, Irena Meinert, Wiktoria Stepińska. Ewangeliczkami zaś były: Paulina Gersten i Emma Biedermann, a Leonia Bornzweig i Berta Mietkiewicz były religii mojżeszowej. W klasie II były 4 uczennice prawosławne: Serafina Berbakow, Lutyńska, Jędrejew i Kiessling. Wyznania ewangelickiego były: A. Müller, Berta Müller i Emma Müller, M. Boynen, wyznania zaś mojżeszowego Berta Kempieńska, Anna Kempieńska oraz S. Wolberg⁸. Nie było katoliczek.

Ponownie o zgodę na 3-klasową pensję żeńską właścicielka skierowała 9 lipca 1866 r. Zgodę otrzymała dopiero 9 grudnia 1868 r. Od roku szkolnego 1874/75, kiedy to zapisały się 53 uczennice, nastąpił wzrost liczby uczących się,

⁷ Tamże, k. 12.

⁸ Tamże, sygn. 2483, b. pag.

apogeum w tym względzie szkoła osiągnęła w roku szkolnym 1878/79, gdy uczyły się w niej 63 uczennice⁹.

Plan nauczania był standardowy. Wykładano: religię, języki rosyjski, polski francuski i niemiecki, kaligrafię i arytmetykę, przyrodę, prace ręczne, geografiię i historię Rosji.

Wysokość czesnego była umiarkowana i wynosiła od 6 do 12 rubli za rok.

W 1868 r. nauczycielami byli: A. Denel, Aleksandra Czeburakina (katoliczka, lat 45, wdowa po oficerze wojsk carskich, absolwentka pensji żeńskiej w Warszawie), Ludwik Tyl (lat 30, katolik, matematyk po gimnazjum realnym w Warszawie), nauczyciel szkoły elementarnej Jan Kuliński (polonista, absolwent gimnazjum realnego w Warszawie z 1859 r.), Helena Antonowa (Rosjanka, absolwentka I Rosyjskiego Gimnazjum Żeńskiego w Warszawie) – z wynagrodzeniem 120 rubli rocznie¹⁰.

Ze względu na zbyt niskie uposażenie właścicielka szkoły nie była w stanie utrzymać dobrych nauczycieli. W 1870 r. zatrudniła Rosjanki Anastazję Bożewicz, a w 1872 r. – Julię Siemczewską z Kijowa do nauki języka rosyjskiego. Z kolei w 1876 r. zatrudniła Marię Kajnową, nauczycielkę języka rosyjskiego w żeńskiej szkole żydowskiej w Częstochowie, mającą patent nauczycielki domowej.

Szkoła nie miała odpowiedniej liczby uczennic, aby egzystować. Być może ze względu na ewangelickie wyznanie właścicielki oraz ofertę programową. Adresowana była do warstw średnich. W 1876 r. na 56 uczennic 16 było wyznania rzymskokatolickiego, 2 – prawosławnego, 1 – ewangelickiego i 37 mojżeszowego. W 1878/79 roku na 54 uczennice katoliczek było 18, żydówek – 25, ewangeliczek – 7 i 4 prawosławne. W 1875 r. na 53 uczennice – żydówek było 40, prawosławnych nie było, ewangeliczki były 3, a katoliczek – 10¹¹.

W roku szkolnym 1880/81 przy 56 uczennicach personel nauczycielski składał się z właścicielki, jej córki Ludwiki, Marii Sopeckiej (wykształcenia domowego) oraz nadal Marii Kajnowej, pracującej na godzinach zleconych.

Właścicielka nie była w stanie zatrudnić nauczycieli z odpowiednim wykształceniem. Budżet szkoły planowany był na 1300 rubli rocznie przy założeniu, że będzie funkcjonować bursa, której jednak nie otwarto. Wydatki opiewały na 902,93 ruble; składały się z kosztów wynajmu pomieszczenia (400 rubli rocznie), opału (98,75), materiałów piśmiennych (18,90), opłaty stróża (60) oraz środków czystości (25,68), dochody zaś z czesnego dawały tylko około 600–700 rubli rocznie¹². W tej sytuacji właścicielka ograniczała wydatki na personel nauczycielski.

15 lutego 1882 r. naczelnik ŁDS zamknął szkołę ze względu na brak uprawnień nauczycieli do nauki języka rosyjskiego, historii i geografii Rosji. W wyni-

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

¹² Tamże.

ku odwołania Aleksander Apuchtin, kurator WON, zezwolił na dokończenie roku szkolnego 1881/82 pod warunkiem zatrudnienia odpowiedniego nauczyciela języka rosyjskiego.

c. Pensja Żeńska Karoliny Rowińskiej (1865–1867)

Dyrektor ŁDS Ernest von Berg pismem z 12 lipca 1865 r. zezwolił Karolinie Rowińskiej (z domu Friedrich) na otwarcie 2-klasowej pensji żeńskiej.

Na rok szkolny 1865/66 zapisało się 17 uczennic, w roku następnym było ich 24, a rok później liczba wzrosła do 28¹³. Dziewczęta były w wieku 7–14 lat. W pierwszym roku szkolnym pod względem wyznaniowym były 2 katoliczki i 15 żydówek. Pod względem zaś pochodzenia społecznego jedna uczennica była szlachcianką, jedna z rodziny urzędniczej, a 15 było córkami mieszczańskimi. W drugim roku funkcjonowania szkoły było 6 Polek, 17 Żydówek oraz 1 Rosjanka. Skład społeczny był podobny: jedna szlachcianka, dwie z rodzin urzędniczych i 21 – mieszczańskich¹⁴.

Zachowanie uczennic po drugim roku nauki zostało ocenione następująco: 5 ocen wzorowych, 6 bardzo dobrych i 4 dobre¹⁵.

28 listopada 1866 r. właścicielka wystąpiła do władz oświatowych z prośbą o zgodę na uruchomienie 4-klasowej pensji żeńskiej o programie progimnazjum. Uzasadniała ona: „Prowadząc zakład mój naukowy od lat 2 w zakresie bardzo szczupłym, powzięłam zamiar rozszerzenia takowego, stosując się w tym względzie do życzeń rodziców i opiekunów młodzieży pod moim dozorem zostającej”¹⁶.

W odpowiedzi 18 lutego 1867 r. dyrektor ŁDS zaznaczył, iż może być wydana zgoda, jeżeli wszystkie przedmioty nauczania będą prowadzone w języku rosyjskim. Zażądał gwarancji właścicielki: „Zanim więc stanowcza decyzja w tym względzie nastąpi, zechce mnie Pani bezwzględnie zawiadomić, czy warunki temu będzie mogła uczynić”¹⁷.

Starająca się, już 18 marca tegoż roku zapewniła, iż spełni postawione warunki, dodając: „Szczygąc się zaufaniem i życzliwością russkich domów, którzy mnie sami zachęcają do powiększenia szkoły i dla których wyższa pensja niezbędną być się zdaje, powodowana uczuciem wdzięczności musiałabym wykład przedmiotów do ich dzieci po części stosować. Gdy zaś sama jestem obeznana z tym językiem, gdy pomoc nauczycieli progimnazjum męskiego mam sobie zapewnioną, gdy już najęłam obszernie do tego celu mieszkanie, postanowiłam zdecydować się na przyjęcie warunków tego, abym wykład przedmiotów w języku russkim w mojej szkole zaprowadziła”¹⁸.

¹³ Tamże, sygn. 2484, b. pag.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

Tymczasem były to gwarancje bez pokrycia. Wśród uczennic była tylko jedna Rosjanka, a spośród czworga zadeklarowanych nauczycieli nikt nie miał wymaganego wykształcenia wyższego lub w zakresie akademii duchownej. Byli to Józef Trepka (wykształcenie domowe, patent nauczycielski) oraz Jan Kuliński (polonista, absolwent gimnazjum w Radomiu) – obaj nauczyciele byłej Szkoły Powiatowej w Częstochowie. Matematyki miał uczyć Józef Wojciechowski – nauczyciel szkoły elementarnej miejskiej, a języka rosyjskiego Mojżesz Majersohn (absolwent Seminarium Nauczycielskiego w Sieradzu oraz nauczyciel w szkole żydowskiej). Nie odpowiadali oni jednak władzom oświatowym – z wyjątkiem J. Kulińskiego – ze względu na słabą znajomość języka rosyjskiego i niskie kwalifikacje.

Drugą podstawową przyczyną braku zatrudnienia odpowiednich nauczycieli był niedobór środków finansowych właścicielki szkoły. Nie miała ona żadnych oszczędności, a czesne pobierane za naukę, w wysokości 10–20 rubli rocznie, nie wystarczało na pokrycie planowanych wydatków. Roczny koszt wynajmu lokalu wynosił 130 rubli, zaś płace nauczycielskie (zresztą niskie) opiewały na około 400 rubli rocznie.

W 1867 r. w szkole uczyło się 28 dziewcząt – licząc po 20 rubli od każdej osoby, dochód mógł przynieść maksymalnie 560 rubli. Brakowało zatem środków na ogrzewanie i środki czystości.

W tej sytuacji właścicielka ogłosiła w prasie, iż sprzedaje „pensję wyższą” za 300 rubli. Spotkało się to z ostrą reakcją ze strony ŁDS. 8 sierpnia 1867 r. E. von Berg zawiadomił właścicielkę, iż prawo nie zezwala na sprzedaż szkoły, a ponadto błędnie poinformowała ona, iż jest to „wyższy zakład”¹⁹. Władze szkolne w rezultacie nie zezwoliły na podwyższenie szkolnego statusu pensji i w tym samym roku placówka ta upadła.

d. Szkoła Emilii Szenke (1873–1893)

Dzieje prywatnej szkoły Emilii Szenke sięgają 1872 roku, kiedy to przejęła ona 2-klasową szkołę elementarną z pensjonatem od Marii Garszteckiej. Wcześniej E. Szenke (z domu Czackowska), szlachcianka, urodzona w 1842 r. w Warszawie, prowadziła od 1868 r. prywatną Szkołę Żeńską w Zgierzu. Posiadała wykształcenie w zakresie pensji żeńskiej oraz patent nauczycielki domowej.

W 1873 r. E. Szenke wniosła prośbę do kuratora WON w Warszawie o zgodę na utworzenie 4-klasowej średniej szkoły dla dziewcząt wraz z pensjonatem (bursą). Zgodę uzyskała 30 kwietnia 1874 r. z prawami progimnazjum. Początkowo 2-klasowa szkoła miała 48 uczennic, w tym 25 wyznania rzymskokatolickiego, 20 – mojżeszowego i 3 – prawosławnego. W okresie starania się o progimnazjum liczba uczennic spadła do 46 osób, lecz w 1874 r., po uzyskaniu zgody kuratora WON, wzrosła do 51 i stale rosła²⁰.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże, sygn. 2384, k. 5.

W 1878 r. było już 100 uczennic w sześciu klasach, to jest w klasie przygotowawczej – 10 osób, w klasie I – 17, II – 30, III – 26, IV – 13 i V – 5 uczennic²¹. Według pochodzenia społecznego były to córki: szlachty – 26, kupców – 43, mieszczan – 13 oraz podoficerów i oficerów armii carskiej – 18²². Biorąc pod uwagę kryterium wyznaniowe, prawosławnych było 7, ewangeliczek – 3, żydówek – 37 oraz katoliczek – 63²³. W najlepszym okresie rozwoju szkoły, tj. w latach 1879–1882, liczba uczennic wahała się od 107 do 121 osób. Rozwój szkoły ilustruje tabela 2.

Tabela 2. Stan szkoły E. Szenke w latach 1872–1887

Lp.	Rok	Liczba uczennic	Rzymskich katoliczek	Wyznania mojżeszowego	Ewangeliczek	Prawosławnych
1.	1872	48	25	20	.	3
2.	1873	46
3.	1874	51	26	24	.	1
4.	1875	59
5.	1876	74	40	29	1	4
6.	1877	74	37	33	1	3
7.	1878	100	63	37	3	7
8.	1879	108	44	51	7	6
9.	1880	107
10.	1881	108
11.	1882	121	73	41	4	3
12.	1883	98
13.	1884	83	52	27	2	2
14.	1885	74
15.	1886	91
16.	1887	97

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 2404, passim.

Byt materialny placówki oparto na opłatach czesnego. Było ono zróżnicowane w zależności od klasy. I tak w klasie przygotowawczej wynosiło 20 rubli w skali rocznej, w klasie I – 30, II – 40, III – 50, IV i V – po 60 rubli²⁴. Opłata za pobyt w pensjonacie wraz z czesnym wynosiła: w klasie I – 120 rubli, w klasie II –

²¹ Tamże, k. 6.

²² Tamże, sygn. 2404, k. 18; Trudy Warszawskiego Statystycznego Komiteta dla diesiati gubernij Carstwa Polskago, Wyp. XXVIII, Narodnoje obrazowanie w 10 guberniach Carstwa Polskago za 90 lat, 1816–1906, Warszawa 1907, passim.

²³ Tamże, k. 31.

²⁴ Tamże, k. 32.

140 rb., w klasach III i IV – 160 rb., w klasie V – 180 rb.²⁵ W 1885 r. wpływy z czesnego wynosiły 2220 rb., a opłaty za pobyt w pensjonacie dały kwotę 2720 rb., w sumie uzyskano kwotę 4940 rb.²⁶ W owym czasie nie przewidywano zwolnienia z opłaty lub zniżkowego czesnego.

Program nauczania obejmował w klasie I dwie godziny tygodniowo religii, cztery godziny języka rosyjskiego, po cztery godziny języka polskiego i arytmetyki, po trzy godziny języka niemieckiego i francuskiego, dwie godziny kaligrafii oraz jedną godzinę robót ręcznych.

W klasie II, oprócz wymienionych przedmiotów, doszły nowe w wymiarze: geografia – dwie godziny oraz przyroda trzy godziny tygodniowo.

W klasie III doszły przedmioty: historia Rosji (dwie godziny) oraz historia powszechna (jedna godzina tygodniowo).

W klasie IV nowym przedmiotem, oprócz kontynuacji wyżej wymienionych, była geografia Rosji w wymiarze dwóch godzin tygodniowo. Szczegółowy plan nauczania przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Tygodniowy plan lekcji E. Szenke w roku szkolnym 1875/76

Lp.	Przedmiot	Klasa I	Klasa II	Klasa III	Klasa IV	Ogółem
1.	Religia	2	2	2	2	8
2.	Język rosyjski	4	4	4	4	16
3.	Język polski	4	4	4	4	16
4.	Język niemiecki	3	3	3	3	12
5.	Język francuski	3	3	3	3	12
6.	Arytmetyka	4	4	2	2	12
7.	Geografia	—	2	2	2	6
8.	Przyroda	—	3	—	—	3
9.	Historia powszechna	—	—	1	1	2
10.	Historia Rosji	—	—	2	2	4
11.	Geografia Rosji	—	—	—	2	2
12.	Kaligrafia	2	1	1	—	4
13.	Roboty ręczne	1	2	2	2	7
Razem		23	28	26	27	104

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 2404, k. 72.

W latach 1873–1893, to jest przez 20 lat, w szkole pracowało 51 nauczycieli. Tak duży ruch kadrowy był związany z określoną polityką carskich władz

²⁵ Tamże, k. 37.

²⁶ Tamże; czesne w prywatnych pensjach żeńskich w Warszawie wynosiło od 80 do 180 rubli rocznie, F. Staszyński, dz. cyt., s. 142. W Lublinie czesne wynosiło 100–150 rubli, R. Kucha, *Szkołnictwo Lublina w latach 1864–1915. Zarys dziejów*, Lublin 1995, s. 293 i nn.

oświatowych. Nauczyciele byli zatwierdzani corocznie na okres roku szkolnego. Dążono, aby nauczyciel nie był pewny swej stabilizacji w szkole. Instrument ten miał zapobiec również przeistaczaniu się placówki w ośrodek o charakterze polskim i patriotycznym. Należy też uwzględnić, że szkoła od 1879 r. funkcjonowała w okresie, gdy kuratorem WON-u był Aleksander Apuchtin (1879–1897), wyjątkowy tępicieł polskośći.

Właścicielka siedmiokrotnie kompletowała grono nauczycielskie, w latach: 1873, 1876, 1878, 1879, 1880, 1885 i 1886. Często zmieniali się nauczyciele Polacy, ale i Rosjanie – nauczyciele języka rosyjskiego, historii i geografii Rosji. Często zmieniano księży rzymskokatolickich, aby nie mieli wpływu na młodzież. W ciągu 20 lat pracowało pięciu księży rzymskokatolickich: ks. Piotr Gerber, ks. Antoni Grochowski, ks. Antoni Korejwo, ks. Nowakowski oraz ks. Kazimierz Puacz. Religii mojżeszowej przez cały okres nauczał Marek Majersohn, a prawosławnej dwóch duchownych – A. Dubickij (1883–1893) oraz M. Naruszewicz (1878–1883).

Właścicielka szkoły w 1873 r. zapewniła sobie niezłą kadrę nauczycielską. Pracę podjęli wówczas Wincenty Kirchner – utalentowany absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego, nauczyciel w miejscowym rządowym gimnazjum męskim, Adam Szenke – nauczyciel języka niemieckiego, absolwent Uniwersytetu Berlińskiego, Ferdynand Karo – matematyk, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, a także z wykształceniem gimnazjalnym: Józef Wabner, Ludwik Morawski, Ludwik Dmochowski, Paweł Lostric, Maria Lowen. Wykształcenie domowe miała Pelagia Fertner, nauczycielka prac ręcznych, a nauczyciel języka rosyjskiego, Rosjanin Sujefranowicz, był absolwentem akademii duchownej²⁷.

W 1876 r. nowymi nauczycielami byli: Marek Wigurski, Ludwik Tyl, Józef Lenk i Adela Stanisławska oraz M. Majersohn – religia mojżeszowa. W roku 1878 rozpoczęli pracę: Ewa Stange – język angielski, A. Szepe – rysunek, S. Russek – przyroda, S. Butinskij – język rosyjski, pop Naruszewicz – religia prawosławna. W 1879 r. Paweł Mariszewicz przyszedł na miejsce Butinskiego, a dra Bursztyńskiego zatrudniono jako lekarza szkolnego i nauczyciela higieny. Zofię Karczewską przyjęto do nauki języka rosyjskiego, Stefanię Kościńską do nauki języka polskiego oraz Eugeniusza Thona do nauki języka niemieckiego²⁸.

W 1880 r. zmiany w gronie nauczycielskim objęły sześć osób; przyszli ks. Kazimierz Puacz do wykładania religii rzymskokatolickiej, Rosjanie Piotr Rostkowskij i Konstantyn Radziewskij do nauczania języka rosyjskiego i historii Rosji, Maria Lenczewska do języka polskiego, Jadwiga Trenner i Klara Wize do nauki robót kobiecych²⁹.

W 1885 r. pracę podjęli: Rosjanka Agrippina Szpigiel jako nauczycielka języka rosyjskiego, Wanda Paszkowska, Władysława Łukaszewska, Antonina

²⁷ Tamże, k. 5.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

Mazurkiewicz do prac ręcznych kobiecych, Klemens Kossowski do matematyki (†1895), Marek Wigurski do języka francuskiego³⁰.

W 1886 r. grono nauczycielskie stanowili Rosjanka Katarzyna Siliwanowa do języka rosyjskiego, Konstancyzna Adellowa do języka niemieckiego, Maria Kossowska do języka polskiego, Natalia Michajłowa – Rosjanka do historii i geografii Rosji, Władysław Dmochowski – rysunki, Andrzej Lipski – matematyka, Klemens Kozłowski – język polski, Kazimiera Zalewska – język francuski, J. Mazurkiewicz – kaligrafia i Wanda Paszkowska – język niemiecki i francuski³¹. W roku szkolnym 1886/87 przedłużono naukę do siedmiu lat. Absolwentki w zależności od wyników uzyskiwanych na egzaminie końcowym mogły ubiegać się o tytuł nauczycielki domowej lub prywatnej nauczycielki początkowej.

Tabela 4. Nauczyciele szkoły E. Szenke (1873–1893)

Lp.	Nazwisko i imię	Wyznanie	Nauczane przedmioty	Okres pracy
1.	Adellow Konstancyzna	ewangelickie	j. angielski	1885–1893
2.	Adellow Ferdynand	ewangelickie	j. niemiecki	1885–1893
3.	Butinskij S.	prawosławne	j. rosyjski	1885–1893
4.	Bursztyński, dr	mojżeszowe	lekarz, higiena	1879–1893
5.	Dmochowski Ludwik	rzymskokatolickie	rysunki, kaligrafia	1873–1886
6.	Dubickij Aleksander, pop	prawosławny	religia prawosławna	1883–1893
7.	Fertner Pelagia	rzymskokatolickie	prace ręczne	1876–1880
8.	Garsztecka Maria	rzymskokatolickie	j. francuski	1873–85
9.	Gerber Piotr, ks.	rzymskokatolickie	prace ręczne	1876–1880
10.	Grochowski Antoni, ks.	rzymskokatolickie	religia rzymskokatolicka	1885–1893
11.	Karczevska Zofia	rzymskokatolickie	j. rosyjski	1879–1880
12.	Kirchner Wincenty	rzymskokatolickie	matematyka	1873–1878
13.	Karo Ferdynand	rzymskokatolickie	matematyka	1878–1880
14.	Korejwo Antoni, ks.	rzymskokatolickie	religia rzymskokatolicka	1877–1880
15.	Kossowska Maria	rzymskokatolickie	matematyka, przyroda	1885–1890
16.	Kościńska Stefania	rzymskokatolickie	j. polski	1879–1885
17.	Kozłowski Klemens	rzymskokatolickie	j. polski	1886–1893
18.	Lenczewska Maria	rzymskokatolickie	j. polski	1880–1885
19.	Lenk Józef	rzymskokatolickie	matematyka	1876–1878
20.	Lipski Andrzej	rzymskokatolickie	kaligrafia	1886–1893
21.	Liwen Maria	rzymskokatolickie	j. francuski	1879–1893
22.	Lostric Paweł	rzymskokatolickie	j. francuski	1873–1876
23.	Lowell Maria	rzymskokatolickie	j. angielski	1877–1893

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże.

Tabela 4. Nauczyciele szkoły E. Szenke... (cd.)

Lp.	Nazwisko i imię	Wyznanie	Nauczane przedmioty	Okres pracy
24.	Łukaszewska Władysława	rzymskokatolickie	j. polski	1885–1886
25.	Majersohn Mark	mojżeszowe	religia mojżeszowa	1876–1893
26.	Mariszewicz Paweł	prawosławny	j. rosyjski	1879–1880
27.	Mazurkiewicz Antonina	rzymskokatolickie	kaligrafia	1885–1890
28.	Michajłowa Natalia	prawosławne	j. rosyjski	1886–1893
29.	Morawski Ludwik	rzymskokatolickie	j. rosyjski	1873–1879
30.	Naruszewicz, pop	prawosławne	religia prawosławna	1878–1883
31.	Nowakowski, ks.	rzymskokatolickie	religia rzymskokatolicka	1878–1880
32.	Paszkowska Wanda	rzymskokatolickie	j. niemiecki, j. francuski	1885–1893
33.	Puacz Kazimierz, ks.	rzymskokatolickie	religia rzymskokatolicka	1880–1885
34.	Radziewskij Konstanty	prawosławne	język rosyjski	1880–1885
35.	Rostkowskij Piotr	prawosławne	j. rosyjski	1880–1885
36.	Russek E.	rzymskokatolickie	przyroda	1878–79
37.	Siliwanowa Katarzyna	prawosławne	j. rosyjski	1886–
38.	Stange Ewa	ewangelickie	j. angielski	1878–79
39.	Stanisławska Adela	rzymskokatolickie	prace ręczne	1876–78
40.	Sujefranowicz	prawosławne	j. rosyjski	1873–76
41.	Szenke Adam	ewangelickie	j. niemiecki	1875–1889
42.	Szenke Emilia	rzymskokatolickie	j. polski	1873–93
43.	Szepe Anna	ewangelickie	rysunki	1878–79
44.	Szpigiel Agrippina	prawosławne	j. rosyjski	1885–86
45.	Thon Eugeniusz	ewangelickie	j. niemiecki	1879–1880
46.	Tiszl Ludwik	rzymskokatolickie	arytmetyka	1876–80
47.	Trenner Jadwiga	rzymskokatolickie	prace ręczne	1880–85
48.	Wabner Józef	rzymskokatolickie	historia	1873–1880
49.	Wigurski Marek	rzymskokatolickie	historia	1876–1886
50.	Wize Klara	ewangelickie	niemiecki, prace ręczne	1880–
51.	Zalewska Kazimiera	rzymskokatolickie	prace ręczne	1886–93

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 2384, k. 5.

W okresie 20 lat wśród 51 nauczycieli było 32 Polaków, 10 Rosjan, 7 Niemców i 2 narodowości żydowskiej. Status nauczyciela prywatnego był niestabilizowany. Umowa z nauczycielem była odnawiana lub nie z końcem każdego roku szkolnego. Brak było pisemnych umów dotyczących pracy, regulujących stosunki między nauczycielem a przełożonym. Zarobki wahały się od 150 do 300 rubli rocznie. Wynagrodzenie było wypłacane przez dziesięć miesięcy w roku,

a przez dwa letnie miesiące nauczyciele pozostawali bez pracy i bez środków do życia z tego tytułu.

W szkolnictwie prywatnym pod koniec XIX wieku tworzyła się grupa zawodowa nauczycielek. Z zachowanych źródeł archiwalnych wynika, iż były to osoby pochodzenia szlacheckiego i mieszczańskiego, z tym że dominowały te pierwsze. W większości pracę w szkole podejmowały córki „szlachty urzędniczej” osiadłej w miastach, a nie szlachty ziemiańskiej.

Wszyscy nauczyciele Polacy, z wyjątkiem Pelagii Fertner i Antoniny Marzurkiewicz, byli pochodzenia szlacheckiego. Ze stanu tego wywodziły się również Rosjanki A. Szpigiel, K. Siliwanowa oraz Natalia Michajłowa, a także nauczyciele ewangelicy: Adam Szenke i małżeństwo Ferdynand i Konstancyjna Adellow. Mieszczańskiego pochodzenia byli: J. Wabner, M. Lowen, D. Lostric, Ewa Stange, S. Butinski, L. Tyl, M. Wigurski, P. Mariszewicz, dr Bursztyński, E. Thon, D. Rostkowskij, K. Radziewskij, K. Wize, J. Trenner.

Szkoła Emilii Szenke (po śmierci męża Adama w 1890 r.) w 1893 r. przeszła w ręce 20-letniej Kazimiery Garbalskiej i funkcjonowała do 1908 r. Placówka ta, mimo wielu trudności, spełniła doniosłą rolę, zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku, krzewiąc i podtrzymując polskość wśród swoich wychowanek.

Do języka polskiego używano podręczników zatwierdzonych przez władze szkolne Warszawskiego Okręgu Naukowego, to jest T. Wierzbowskiego *Wypisy polskie* (Warszawa 1888), A. Łukomskiego *Wypisy polskie*, cz. I i II, (Warszawa 1890), A. Jeskego *Wypisy polskie* (Warszawa 1898), M. Łyszkowskiego *Wypisy z pisarzy polskich*, cz. I (Warszawa 1895), A. Bączkiewicza *Wypisy polskie* (Warszawa 1897)³². Wykorzystywano także następujące podręczniki rosyjskie: W. Gruszewskiego *Russkaja gramota*, Szejnhauera *Gieografija*, Gucykowicza *Istorija Rossiji*, Wolpera *Russkaja riecz*, Jewtuszewskiego *Mietodika arifmietiki*, Goldberga *Zbornik zadacz i Rossijskij Carstwujuszczij Dom*, Grigoriewa *Russkoje słowo*.

Trzy czynniki decydowały o rozwoju polskich szkół prywatnych, były to: polityka władz carskich, zasady finansowania oraz nauczyciele. Sposób finansowania określał zaś zasady zarządzania szkołami. Pensje żeńskie pozostawały własnością jednej osoby, współudział nauczycieli w kierowaniu szkołą był jeszcze niemożliwy.

Pod względem kierunku naukowo-wychowawczego szkoły polskie miały – w założeniu organizatorów – stanowić całkowite przeciwieństwo rosyjskich szkół państwowych – bezdusznych, formalistycznych, z wynaradawiającym i policyjnym charakterem.

³² E. Staszyński, *Problem języka polskiego w szkołach rządowych w Królestwie Polskim*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1965, t. 7, s. 159; por. J. Wołyński, *Wspomnienia z czasów szkolnictwa rosyjskiego w b. Królestwie Polskim 1868–1915*, Warszawa 1936, s. 63 i nn.

e. Szkoła Kazimiery Garbalskiej (1893–1908)

Kontynuatorka szkoły E. Szenke z powodzeniem rozwijała placówkę. W roku szkolnym 1896/97 szkoła liczyła 134 uczennice, by w następnym odnotować 173 zapisy, a w roku szkolnym 1899/1900 – 235 uczennic³³. Rok 1904/05 wykazywał jeszcze 201 uczennic, lecz począwszy od roku następnego, zaznaczyła się tendencja niżkowa – w 1905/06 było 131 uczennic. Przez cały okres prowadzono bursę dla 20 uczennic.

W 1896 r. były 102 uczennice rzymskokatolickie, 45 żydówek, 4 prawosławne oraz 3 ewangeliczki. Pod względem pochodzenia dzieci szlachty i urzędników było 69, 40 pochodziło z rodzin mieszczańskich, a 45 – kupieckich³⁴.

W poszczególnych klasach było: w przygotowawczej – 35 osób, w klasie I – 28, w klasie II – 34, w klasie III – 31, w klasie IV – 15, w klasie VI – 6, a w klasie VI – 5 osób. Oznacza to, że większość uczennic przerywała kształcenie po 4 latach pobytu w szkole. W ciągu 3 lat od 1893 r. do 1896 na 540 uczennic tylko 8 ukończyło pełny kurs.

Nieco lepiej wyglądała sytuacja w roku szkolnym 1899/1900, kiedy to na 235 uczennic do klasy przygotowawczej zapisano 45 osób, do klasy I – 51, II – 52, III – 33, IV – 25, V – 22, VI – 7³⁵.

W 1905 r. szkołę opuścili Rosjanki; na 131 osób zapisane były 92 Polki, 32 Żydówki i 7 ewangeliczek³⁶. W wykazie personelu nauczycielskiego brakowało nauczyciela religii prawosławnej³⁷.

Roczny budżet szkoły w 1897 r. opiewał na sumę 4548 rubli. Dochody opierano na opłatach chesnego – w wysokości zależnej od klasy nauczania – oraz opłatach za internat. Opłaty za naukę wynosiły: w klasie wstępnej 20 rb., w klasach I i II 30 rb., w III i IV 40 rb., a w V i VI po 50 rubli. Opłaty za bursę klasyfikowano oddzielnie i wynosiły one od 160 do 200 rubli rocznie. Przeznaczano je na zakwaterowanie i wyżywienie pensjonariuszek oraz płace 4 wychowawczyń.

Grono pedagogiczne składało się zawsze z dobrze wykwalifikowanych nauczycieli, w części z nauczycieli gimnazjum rządowego zatrudnionych dodatkowo i posiadających wykształcenie uniwersyteckie. W ciągu 15 lat działalności szkoły przez sale lekcyjne przeszło 40 nauczycieli. Związane to było z corocznym zatwierdzaniem personelu nauczycielskiego przez carskie władze oświatowe, ale także i fluktuację spowodowaną niskimi płacami. Zgodnie z przepisami właścicielka była zobowiązana do etatowego zatrudnienia czterech nauczycieli do języka rosyjskiego, historii i geografii Rosji, arytmetyki i jednego z języków nowożytnych innych. Pozostali nauczyciele byli zatrudnieni na godziny zlecone.

³³ APL, LDS, sygn. 2401, k. 3.

³⁴ Tamże, sygn. 2401, k. 5.

³⁵ Tamże, k. 11.

³⁶ Tamże, k. 28.

³⁷ Tamże.

Tabela 5. Nauczyciele w latach 1893–1908

Lp.	Nazwisko i imię	Narodowość	Wykształcenie	Okres pracy	Przedmiot
1.	Blius Zofia	Rosjanka	gimnazjum żeńskie	1905–1908	j. rosyjski
2.	Bogdanow Michał	Rosjanin	Uniwersytet Kijowski	1895–	j. rosyjski
3.	Buchwalder Karol	Polak	gimnazjum męskie	1903–1905	j. francuski
4.	Dorngleich Klara	Polka	gimnazjum żeńskie	1904–1908	j. niemiecki
5.	Fedorenko Tymofiej	Rosjanin	akademia duchowna	1903–1908	j. rosyjski
6.	Garbalska Kazimiera	Polka	gimnazjum żeńskie	1899–1908	j. polski
7.	Ginter Maria	Polka	Instytut Muzyczny	1900–	muzyka
8.	Grabowski Bronisław	Polak	Szkoła Główna w Warszawie	1895–	j. polski
9.	Hoffman Karol	Polak	Uniwersytet Wrocławski	1905–1908	j. niemiecki
10.	Jurakowska Janina	Polka	II Gimnazjum Żeńskie w Warszawie	1906	przyroda
11.	Kiurto Serafina	Rosjanka	Instytut Maryjny w Wilnie	1898–	j. rosyjski
12.	Komornicka Leokadia	Polka	gimnazjum żeńskie	1895–	przyroda
13.	Korowmijewicz-Bazylewicz Mikołaj	Rosjanin	Uniwersytet Petersburski	1896–	j. rosyjski
14.	Leder Markus	Żyd	Seminarium Nauczycielskie w Sieradzu	1893–1908	religia
15.	Malec Franciszek	Polak	Instytut Muzyczny	1895–	śpiew
16.	Majerska Ludwika	Polka	gimnazjum żeńskie	1895–	j. niemiecki
17.	Marczewski Adam, ks.	Polak	seminarium duchowne	1893–1900	religia rzymskokatolicka
18.	Magott Józef, ks.	Polak	seminarium duchowne	1900–1908	religia rzymskokatolicka
19.	Nawrocki Edward	Polak	Uniwersytet Warszawski	1895–	j. polski
20.	Neapolitański Sergiej	Rosjanin	Uniwersytet Warszawski	1904–1908	matematyk
21.	Neapolitańska Zofia	Polka	gimnazjum żeńskie	1904–1908	matematyk
22.	Petelska Maria	Polka	gimnazjum żeńskie	1903–1908	j. francuski, geografia
23.	Polus Józef	Polak	Instytut Muzyczny	1905–1908	muzyka
24.	Preobrażeńskij Mikołaj	Rosjanin	akademia duchowna	1893	religia prawosławna
25.	Psarska Emilia	Polka	Instytut Muzyczny	1893–1890	muzyka
26.	Rednich Natalia	Rosjanka	gimnazjum żeńskie	1893–	j. rosyjski
27.	Sawickaja Nadieżda	Rosjanka	gimnazjum żeńskie	1903–	j. rosyjski

Tabela 5. Nauczyciele w latach 1893–1908 (cd.)

Lp.	Nazwisko i imię	Narodowość	Wykształcenie	Okres pracy	Przedmiot
28.	Senik Aleksander	Rosjanin	Instytut hr. Bezbородki w Nieżynie	1896–	j. rosyjski
29.	Stefanowicz Aleksandra	Rosjanka	gimnazjum żeńskie	1895–	j. rosyjski
30.	Szefer Zofia	Polka	gimnazjum żeńskie	1904–	j. niemiecki
31.	Sziszowa Nadieżda	Rosjanka	gimnazjum żeńskie	1896–	j. rosyjski
32.	Sznapper Antonina	Żydówka	gimnazjum żeńskie	1905–1908	przyroda
33.	Szudejko Antoni	Polak	gimnazjum męskie	1895–	matematyk
34.	Szudejko Antonina	Polka	gimnazjum żeńskie	1896–	j. francuski
35.	Uspieńskij Aleksander, pop	Rosjanin	akademia duchowna	1895–1901	religia prawosławna
36.	Wasiliew Wasilij	Rosjanin	.	1896	j. rosyjski
37.	Wajzner Katarzyna	Rosjanka	gimnazjum żeńskie	1905–1908	j. rosyjski
38.	Wartminkaja Walentyna	Rosjanka	gimnazjum żeńskie	1897–	j. rosyjski
39.	Wierchowskij Pietro	Rosjanin	akademia duchowna	1901–1908	religia prawosławna
40.	Włodarski Włodzimierz	Polak	Uniwersytet Petersburski	1893–1904	matematyka
41.	Wołyński Jan	Polak	Uniwersytet Warszawski	1895	j. polski
42.	Wrede Katarzyna	Niemka	gimnazjum żeńskie	1903–	j. niemiecki

Źródło: APL, LDS, sygn. 2402, k. 7, 24, 51.

Wśród nauczycieli było więc 7 osób z wykształceniem uniwersyteckim, jedna miała ukończony Instytut Pedagogiczny hr. Bezbородki w Nieżynie k. Kijowa, dwie seminarium duchowne rzymskokatolickie, 3 seminarium duchowne prawosławne, jedna Instytut Maryjski dla szlachcianek w Wilnie, cztery osoby Instytut Muzyczny w Warszawie, jedna osoba Seminarium Nauczycielskie w Sieradzu oraz 22 osoby gimnazja żeńskie i męskie.

Pod względem narodowościowym były 22 osoby narodowości polskiej, 14 – rosyjskiej, dwie żydowskiej i jedna – niemieckiej.

Na szczególną uwagę zasługuje małżeństwo nauczycielskie Zofii i Sergieja Neapolitańskich. Sergiej był Rosjaninem, absolwentem matematyki Uniwersytetu Warszawskiego z 1897 r.; w 1898 r. ożenił się jako pierwszy Rosjanin-nauczyciel z Polką, także nauczycielką. Był nauczycielem w gimnazjum rządowym w Częstochowie i po 1908 r. w Warszawie. Jak wspomina Jan Wołyński, nauczyciel języka polskiego w gimnazjum częstochowskim, był to: „człowiek wysokiej kultury, zycliwie usposobiony do Polaków, który pozostawił po sobie

dobre wspomnienia³⁸. Po I wojnie światowej pozostał w Polsce, otrzymał obywatelstwo polskie i pracował nadal jako nauczyciel.

Szkoła była regularnie kontrolowana przez przedstawicieli carskich władz szkolnych rozmaitego szczebla. Mimo szykan oceny pracy dydaktycznej wystawiane placówce przez wizytatorów były dobre. Podkreślali oni odpowiedni poziom pracy pedagogicznej nauczycieli.

Hospitacja szkoły w 1895 r., przeprowadzona przez inspektora ŁDS, wykazała, iż na 132 zapisane uczennice na lekcjach obecnych było 115, to jest 87%. Inspektor ocenił wiedzę z języka rosyjskiego w klasach I, II i V – wystawił ocenę ogólną dobrą, przy czym stwierdził, iż „uczennice podwyższyły znajomość języka rosyjskiego”³⁹. Stwierdził również, iż postępy uczennic były w pełni zadowalające z przedmiotów: język polski, historia, język niemiecki, rysunki i śpiew. Z owych przedmiotów wystawił ocenę cyfrową 3, co w ówczesnej klasyfikacji oznaczało dobrą⁴⁰.

Szkoła przez cały czas miała charakter polski, wyniki nauczania były dobre, stąd rozpoczęto starania o nadanie jej statusu 7-klasowego gimnazjum żeńskiego. Naczelnik ŁDS w piśmie z 28 września 1904 r. stwierdził, iż placówka nie spełnia warunków do nadania jej pełnego statusu, gdyż w planach nauczania są braki. Stwierdzono bowiem, iż w klasie VI przedmioty historia powszechna i matematyka mają o jedną godzinę mniej, niż przewidywał program państwowy. Także w klasie VI brakowało jednej lekcji rysunków. W klasie zaś V powinny być 4 godziny matematyki, a były 3. W klasie IV powinny być 3, a nie 2 godziny języka francuskiego, a w VI – po 2 godziny historii naturalnej i starożytnej, a były 2 godziny historii powszechniej. Wreszcie w klasie wstępnej były 3 godziny języka polskiego, powinny być 2, ponadto były 2 godziny języka francuskiego zamiast 3⁴¹.

Wreszcie 30 września 1906 r. kurator WON w Warszawie zawiadomił właścicielkę szkoły, iż nadaje jej status „siedmioklasowego żeńskiego ucziliszcza” z kursem żeńskim gimnazjów⁴². Właścicielka przyjęła decyzję jako nadanie praw gimnazjum żeńskiego, a prawo takie miał zastrzeżone jedynie minister oświaty w Petersburgu. Nazwy tej nie używała jednak w dokumentacji szkolnej, lecz w ogłoszeniach prasowych dla celów rekrutacji.

16 września 1907 r. Aleksander Jachontow – inspektor szkolny w Częstochowie, zawiadomił naczelnika ŁDS, iż właścicielka używa nielegalnie nazwy „gimnazjum żeńskie”, a siebie tytułuje „naczelnicą”. Pretekst ów Rosjanie planowali wykorzystać do zamknięcia szkoły. Faktycznym powodem była aktywność właścicielki w strukturach częstochowskiej Polskiej Macierzy Szkolnej.

³⁸ J. Wołyński, dz. cyt., s. 91; „dobrze zasłużył się Polakom” – tamże, s. 28.

³⁹ APL, ŁDS, sygn. 2787, k. 51.

⁴⁰ Tamże, k. 52.

⁴¹ Tamże, sygn. 2402, k. 22.

⁴² Tamże, k. 51.

4 marca 1907 r. podczas wyborów weszła w skład zarządu, uzyskując 293 głosy na 350 głosujących⁴³. 30 września 1907 r. naczelnik ŁDS uznał ogłoszenie za naruszenie prawa i zagroził zamknięciem szkoły.

Pod względem wpływów politycznych szkoła Kazimiery Garbalskiej pozostawała w sferze oddziaływań Narodowej Demokracji. W okresie rewolucji 1905–1907 istniała w szkole tajna Szkolna Organizacja Młodzieży Narodowej (OMN). Objęła ona swym wpływem uczennice klas starszych. Brały one aktywny udział w strajku szkolnym 1905 r.⁴⁴ Tymczasem 13 października 1907 r. Kazimiera Garbalska poprosiła o dwumiesięczny urlop zdrowotny i udała się do Warszawy do szpitala, gdzie zmarła w 1908 r. w wieku 35 lat. Szkołę przejęła Wacława Golczewska-Chrzanowska⁴⁵.

2. Szkolnictwo z prawami rządowymi

a. Gimnazjum Marii Słowikowskiej (1911–1914)

Odwołanie w 1897 r. A. Apuchtina z funkcji kuratora WON-u nie przyniosło zasadniczych zmian w średnim szkolnictwie ogólnokształcącym Królestwa Polskiego. Jednocześnie coraz wyraźniej występował splot problemów narodowo-wyzwoleńczych z kwestiami społecznymi i politycznymi.

W 1905 r. rozpoczęła się jawna walka społeczeństwa polskiego z rządem rosyjskim o szkołę polską. W Częstochowie walka młodzieży o szkołę polską rozpoczęła się 22 lutego 1905 r. W strajku szkolnym wzięli udział uczniowie gimnazjum rządowego, szkoły handlowej Meiera oraz pensji żeńskiej Zofii Garszteckiej.

We wrześniu 1906 r. uruchomiono społeczne 8-klasowe męskie gimnazjum polskie, pod dyrekcją W. Kuropatńskiego, do którego zapisało się 400 uczniów⁴⁶.

W roku szkolnym 1906–1907 gimnazjum rządowe liczyło 287 uczniów, z tego Polaków 160, 62 Rosjan, 51 Żydów i 14 ewangelików⁴⁷.

Z gimnazjum rządowego do 18 marca 1905 r. usunięto 238 uczniów, a w okresie od kwietnia do czerwca do szkoły powróciło jedynie 70 uczniów⁴⁸.

Ukaz carski z 1(14) października 1905 r. pozwalał osobom prywatnym i stowarzyszeniom oświatowym zakładać szkoły prywatne z polskim językiem wykładowym wszystkich przedmiotów nauczania z wyjątkiem języka rosyjskiego

⁴³ W. Palus, *Życie społeczno-polityczne w Częstochowie w latach rewolucji 1905–1907*, Częstochowa 2003, s. 217.

⁴⁴ S. Nowak, *Z moich wspomnień*, cz. 2, Częstochowa 1933, s. 90 i n.

⁴⁵ *Z tradycją w XXI wiek. Monografia Gimnazjum i Liceum im. Juliusza Słowackiego w Częstochowie*, red. J. Koziołek i H. Zaleska, Częstochowa 2007, s. 11.

⁴⁶ W. Palus, dz. cyt., s. 212 i nn.

⁴⁷ Tamże, s. 214.

⁴⁸ Tamże, s. 212.

go, historii i geografii. W roku 1904 było w Królestwie Polskim 14 gimnazjów żeńskich, 4 progimnazja i 2 szkoły maryjskie⁴⁹.

Początkowo carskie władze oświatowe nie utrudniały uzyskiwania zezwoleń. Zamierzały w ten sposób ujawnić tajne polskie szkoły powstałe w czasie rewolucji 1905 r.

Szkoły średnie, dla dzieci dobrze sytuowanych rodziców, stanowiły dochodową działalność dla właścicieli prywatnych i były chętnie zakładane. Po zamknięciu stowarzyszeń oświatowych przejęli oni całkowicie inicjatywę. Do 1910 r., gdy wydano zezwolenia na otwarcie 12 szkół średnich z polskim językiem wykładowym, nie czyniono większych utrudnień⁵⁰.

W roku 1911 zezwolono jeszcze na otwarcie 2 szkół, a w 1912 – 6⁵¹. Władze oświatowe, obawiając się dalszego rozwoju szkół polskich, zaczęły popierać inicjatywy zakładania prywatnych szkół średnich z uprawnieniami państwowymi i tym samym – z rosyjskim językiem wykładowym. W latach 1904–1911 otwarto 5 żeńskich szkół średnich z prawami państwowymi, a w 1912 r. – dalsze 4 gimnazja żeńskie o tym samym statusie⁵². Administracja carska wyraźnie wspierała ten typ szkół⁵³.

W tym okresie średnich szkół prywatnych bez praw było około 150 z 30 tysiącami uczniów; były to męskie i żeńskie progimnazja. Ponadto funkcjonowało 41 szkół handlowych dla 8 tysięcy uczniów obojga płci⁵⁴. A zatem w sumie naukę pobierało 38 tysięcy uczniów. W średnich szkołach rządowych i prywatnych z prawami państwowymi uczyło się w tym czasie 23,5 tysiąca młodzieży⁵⁵.

W guberni piotrkowskiej (do której należała Częstochowa) w 1909 r. było 41 prywatnych szkół polskich⁵⁶. Szkoła prywatna polska stała się więc rzeczywistością, odgrywając istotną rolę w zakresie wykształcenia średniego.

Szkoły prywatne z lat porewolucyjnych różniły się od szkół z poprzednich lat szerszymi programami i wyższym kursem. Przed rewolucją dominowały trzy-, cztero- i sześcioklasowe pensje żeńskie. Po 1905 r. powstawały głównie siedmioklasowe szkoły żeńskie odpowiadające gimnazjom rządowym.

Do programu nauczania wprowadzono więcej przedmiotów fizyczno-matematycznych i przyrodniczych, przydzielając na ich realizację większy wymiar godzin lekcyjnych.

⁴⁹ A. Winiarz, *Kształcenie i wychowanie dziewcząt w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807–1905)*, [w:] *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. A. Żarnowska i A. Szwarz, t. 2, cz. 2, Warszawa 1995, s. 15.

⁵⁰ E. Staszyński, *Główne kierunki...*, s. 139.

⁵¹ Tamże.

⁵² Tamże.

⁵³ J. Schoenbrenner, *Warszawskie szkoły średnie na przełomie XIX i XX wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1981, nr 1, 2, 37.

⁵⁴ E. Staszyński, *Główne kierunki...*, s. 140.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże.

Tabela 6. Tygodniowa siatka godzin 7-klasowego Gimnazjum Żeńskiego M. Słowikowskiej (1911–1919)

Lp.	Nazwa przedmiotu	Klasa/liczba godzin							Razem
		I	II	III	IV	V	VI	VII	
1.	Religia	2	2	2	2	2	2	2	14
2.	Język rosyjski	6	5	5	5	4	4	5	34
3.	Język polski	2	2	2	2	2	2	2	14
4.	Język francuski	3	3	3	3	3	3	3	21
5.	Język niemiecki	3	3	3	3	3	3	3	21
6.	Matematyka	3	3	3	3	3	3	3	21
7.	Fizyka	—	—	—	—	2	2	3	7
8.	Geografia	2	2	2	1	—	—	—	7
9.	Geografia Rosji	—	—	—	1	2	—	—	3
10.	Historia Rosji	—	—	2	—	1	2	2	7
11.	Historia powszechna	—	—	—	3	2	2	2	9
12.	Historia przyrody	2	2	2	2	2	2	2	14
13.	Kaligrafia	2	1	1	—	—	—	—	4
14.	Rysunki	1	2	2	2	2	—	—	9
15.	Roboty kobiece	1	2	2	2	1	1	1	10
16.	Pedagogika	—	—	—	—	—	—	2	2
17.	Higiena	—	—	—	—	—	2	—	2
Ogółem		27	27	29	29	29	28	30	199

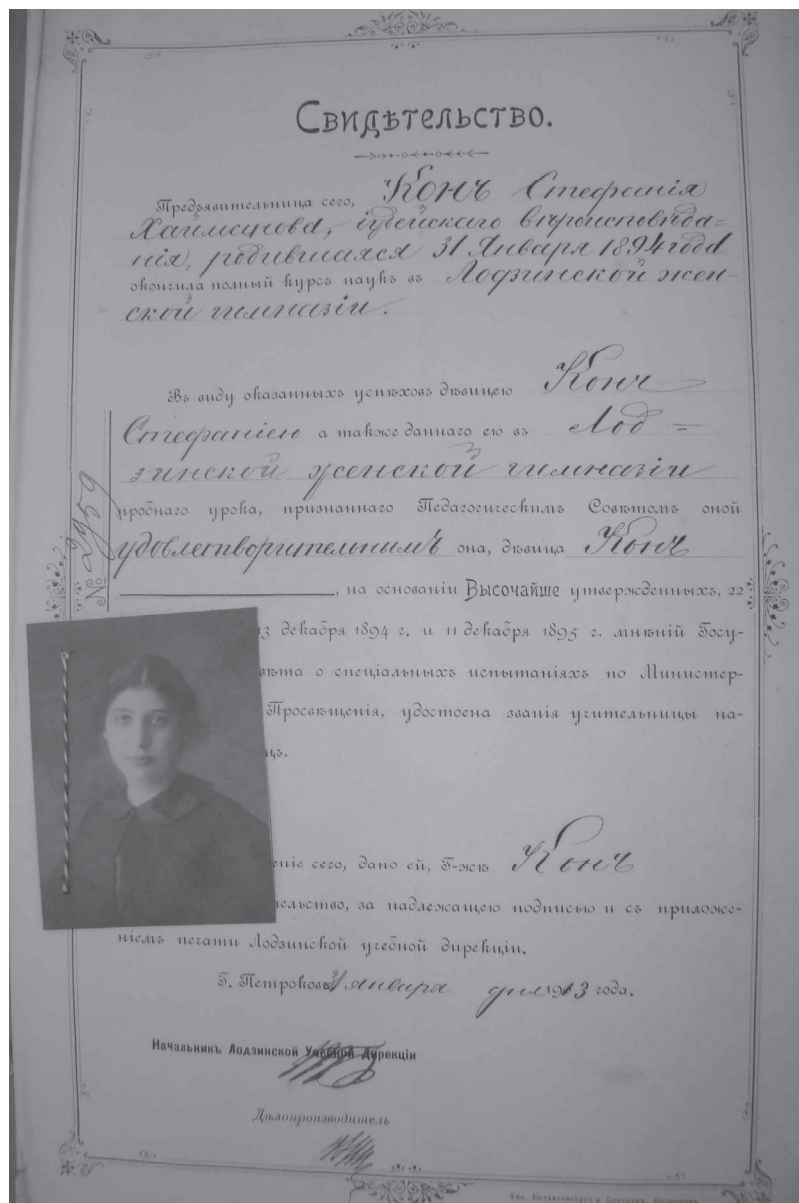
Źródło: APL, LDS, sygn. 2449, k. 17 i nn.

Istniejące do tej pory różnorodne pensje żeńskie o zróżnicowanych programach i stopniach organizacyjnych zaczęły się przekształcać w pełnoprawne gimnazja.

Szkoły z prawami rządowymi nie miały charakteru szkół czysto polskich. Zwiększały jednakże możliwości kształcenia na poziomie średnim, zwłaszcza tam, gdzie nie było gimnazjów rządowych dla dziewcząt.

Polscy właściciele szkół, którzy chcieli uzyskać dla swych placówek uprawnienia szkół rządowych, zmuszeni byli powierzyć kierownictwo szkoły Rosjaninowi wyznaczonemu przez kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego. Musiał to być prawosławny Rosjanin, posiadający prawo do nauczania w gimnazjach, z dużym doświadczeniem nauczycielskim, co także istotne – cieszący się opinią osoby oddanej tronowi. Założyciele zostali pozbawieni bezpośredniego nadzoru nad działalnością dydaktyczno-wychowawczą.

W takich szkołach językiem wykładowym był język rosyjski, a ich absolwenci posiadali prawo do przywilejów przysługujących absolwentom szkół rządowych.

Фот. 1. Patent nauczycielski wydany przez Łódzką Dyрекję Szkolną dla Stefanii Kon (1913 r.)

Źródło: APL, LDS, sygn. 2402, k. 11.

Kurator WON W. Bielajew, wcześniej profesor nauk przyrodniczych w Uniwersytecie Warszawskim, na wniosek Marii Słowikowskiej wydał 12 sierpnia 1911 r. zgodę na otwarcie gimnazjum żeńskiego. Uroczyste otwarcie roku szkolnego odbyło się 11 września, w wynajętym za 400 rubli rocznie bu-

dynku przy ul. Teatralnej 24 (obecnie ul. Kościuszki). Kierownikiem szkoły mianowano Władymira Biełousowa (39-latek), Ukraińca z Płoskirowa, radcę państwa, nauczyciela gimnazjalnego języka rosyjskiego, odznaczonego w 1908 r. orderem św. Stanisława III stopnia. Ukończył on Uniwersytet w Kazaniu w 1899 r., po ukończeniu studiów pracował w seminarium nauczycielskim w Turkmenistanie, od 1905 r. w Odessie w progimnazjum, skąd został awansowany do Częstochowy. Jego uposażenie wynosiło 2540 rubli rocznie, na co składały się: roczna pensja nauczycielska w wysokości 120 rubli, dodatek kierowniczy 400 rb., dodatek mieszkaniowy – 700 rb., za dodatkowe lekcje pedagogiki – 240 rb.⁵⁷ A. Biełousow pracował jedynie jeden rok, następnymi dyrektorami byli Dymitr Fiedosiejew (1912/1913) oraz Mikołaj Popow (1913/1914).

Oprócz kierownika na państwowych etatach zatrudniono Annę Lewonienko jako nadzorczynię (zastępca kierownika do spraw wychowawczych) z roczną pensją 800 rb., oraz nauczycieli przedmiotów zaliczanych do grupy I, tj. języka rosyjskiego, historii i geografii Rosji, oraz przedmiotów matematyczno-fizycznych.

Do grupy II zaliczono język łaciński, grecki, polski, francuski, niemiecki, rysunki, muzykę, śpiew, prace ręczne, tańce, pedagogikę i religię.

Władze carskie walkę z polskim szkolnictwem prywatnym prowadziły poprzez szkoły rządowe oraz szkoły prywatne z uprawnieniami rządowymi. W szkołach tych czesne było znacznie niższe niż w szkolnictwie prywatnym, w gimnazjach żeńskich wynosiło ono 55 rubli. Cofnięto również szereg ograniczeń stanowych i wyznaniowych. Chciano w ten sposób przyciągnąć młodzież z warstw niezamożnych oraz młodzież żydowską. Stwarzano w ten sposób ogólną przeciwwagę dla polskich szkół prywatnych i warunki do osłabienia bojkotu szkoły rosyjskiej.

Zmienił się również skład socjalny uczennic. Znacznie spadł w szkołach odsetek dzieci szlachty i urzędników, wzrosła natomiast liczba młodzieży pochodzenia mieszczańskiego i chłopskiego. Otworzyły się więc nieco szerzej możliwości nauki uczniów z warstw niższych. Szkoły prywatne były często dla tej młodzieży niedostępne ze względu na wysokie opłaty.

Tabela 7. Nauczyciele gimnazjum M. Słowikowskiej (1911–1914)

Lp.	Nazwisko i imię	Narodowość	Nauczane przedmioty
1.	Biełousow Władymir dyrektor 1911/12	Ukraińiec	język rosyjski, pedagogika
2.	Fiedosiejew Dymitr – dyrektor 1912/13	Rosjanin	język rosyjski
3.	Popow Mikołaj – dyrektor 1913/14	Rosjanin	pedagogika
4.	Barżycka Wiera	Rosjanka	język polski
5.	Czuraszew Teodor	Rosjanin	przyroda

⁵⁷ APL, ŁDS, sygn. 2449, k. 99.

Tabela 7. Nauczyciele gimnazjum M. Słowikowskiej... (cd.)

Lp.	Nazwisko i imię	Narodowość	Nauczane przedmioty
6.	Dronnikowa Natalia	Rosjanka	kaligrafia
7.	Floksberger Natalia	Rosjanka	dama klasowa
8.	Grebisz Ludmiła	Rosjanka	język rosyjski, prace ręczne
9.	Iwanowa Olga	Rosjanka	język francuski
10.	Iwanowa Aleksandra	Rosjanka	kaligrafia
11.	Jaczinskaja Ludmiła	Rosjanka	historia, geografia
12.	Jaczinowskaja Wiera	Rosjanka	język rosyjski, historia
13.	Kwaśniewski Wadim	Rosjanin	fizyka, matematyka
14.	Kuriaczew Michał	Rosjanin	rysunki
15.	Lebiediew Mikołaj	Rosjanin	język rosyjski
16.	Lebiediewa Maria	Rosjanka	geografia, historia
17.	Leder Markus	Żyd	religia mojżeszowa
18.	Lewonienko Anna	Rosjanka	Nadzorca
19.	Lilienthal J.	Żyd	język niemiecki, historia
20.	Litwinienko Iwan	Rosjanin	historia
21.	Metler Bonawentura, ks.	Polak	religia rzymskokatolicka
22.	Rosoptowskaja Ksenia	Rosjanka	geografia
23.	Słowikowska Maria	Polka	język polski
24.	Sochacki Józef	Polak	śpiew
25.	Staszkiwicz Olga	Rosjanka	język francuski
26.	Tatarkiewicz W.	Polak	arytmetyka
27.	Tuzikow Danił, pop	Rosjanin	religia prawosławna
28.	Wiedienajewa Lidia	Rosjanka	dama klasowa
29.	Ziernowskij Eugeniusz	Rosjanin	język rosyjski

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 2449, k. 17 i nn.; sygn. 2448, k. 50.

Odrębną grupę nauczycieli stanowiły damy klasowe. Były to osoby najczęściej z wykształceniem średnim, wyłącznie Rosjanki, które odpowiadały wraz z nadzorczynią gimnazjum za sprawy wychowawcze szkoły i oblicze moralne uczennic. Każda w swojej klasie pilnowała porządku i wychowanek, zarówno w czasie lekcji, jak i w czasie przerw. Nadzorowały one uczennice także poza szkołą. Każda z dam klasowych miała przydzielone kwatery prywatne uczennic, które była zobowiązana odwiedzać dwa razy w tygodniu. Damy klasowe czuwały nad postępem w nauce swoich uczennic, a w czasie nieobecności w szkole nauczycieli przedmiotów, powtarzały z uczennicami lekcje lub czytały artykuły i książki zalecone przez nauczycieli języka rosyjskiego.

Jako nauczyciele państwowi zostali zatrudnieni: nauczycielka języka francuskiego Olga Iwanowa, Ludmiła Grebisz (język rosyjski), Ludmiła Jaczinskaja (historia i język rosyjski), Aleksandra Iwanowa, Leontyna Dronnikowa (pensja 800 rb.), Maria Lebediewa, Wiera Jaczinskaja, Ksenia Rossopotowskaja, Lidia Wiedienajewa, Wiera Barżyckaja – 360 rb. na rok.

Nauczycielami kontraktowymi II grupy byli: właścicielka szkoły Maria Słowikowska (560 rb.), ks. B. Metler, uczący religii rzymskokatolickiej (600 rb.), Józef Sochacki, nauczyciel śpiewu z pensją 120 rb., oraz sekretarz i gospodarz placówki Leon Janicki – z wynagrodzeniem 300 rb.

Właścicielka M. Słowikowska uczyła tygodniowo 14 godzin języka polskiego, ks. B. Metler – 15 godzin religii, W. Jaczinskaja – 13 godzin historii Rosji, 5 godzin języka polskiego i 2 godziny geografii (razem 20 godzin).

Budżet szkoły na 1912 r. opiewał na kwotę 12015 rb., czesne dało kwotę 8954,73 rb. Różnicę w kwocie 3061 rb. pokryła Łódzka Dyrekcja Szkolna ze środków skarbu państwa. 16 grudnia 1911 r. kurator WON w Warszawie podjął decyzję, iż wszystkie szkoły prywatne z prawami rządowymi będą otrzymywać dotację w wysokości $\frac{1}{3}$ budżetu szkoły⁵⁸.

Tabela 8. Uczennice w gimnazjum M. Słowikowskiej (1911–1913)

Lp.	Klasa	Rok 1911					Rok 1912					Rok 1913				
		O	K	Ż	P	E	O	K	Ż	P	E	O	K	Ż	P	E
1.	I	40	18	15	5	2	42	22	14	5	1	37	14	17	4	2
2.	II	40	20	13	7	—	44	22	13	9	—	37	13	17	6	1
3.	III	35	11	22	2	—	34	15	16	3	—	35	13	15	7	—
4.	IV	40	14	22	4	—	39	14	21	4	—	38	18	16	3	1
5.	V	26	9	15	1	1	29	12	13	3	1	23	3	15	5	—
6.	VI	15	4	7	4	—	17	4	7	6	—	24	7	14	3	—
7.	VII	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	4	10	6	1
Razem		196	76	94	23	3	205	89	84	30	2	225	72	104	34	5

Legenda: O – ogółem, K – katoliczki, Ż – żydówki, P – prawosławne, E – ewangeliczki

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 2446, k. 114; 2447, k. 37.

Tabela 9. Pochodzenie społeczne uczennic w gimnazjum M. Słowikowskiej w 1913 r.

Lp.	Klasa	Szlacheckie	Mieszczańskie rzemieślnicze	Mieszczańskie urzędnicze	Chłopskie
1.	I	1	22	6	8
2.	II	1	25	3	7
3.	III	1	23	13	8

⁵⁸ APL, ŁDS, sygn. 2443, k. 54.

Tabela 9. Pochodzenie społeczne uczennic w gimnazjum M. Słowikowskiej... (cd.)

Lp.	Klasa	Szlacheckie	Mieszczańskie rzemieślnicze	Mieszczańskie urzędnicze	Chłopskie
4.	IV	3	27	2	6
5.	V	3	15	1	3
6.	VI	6	11	2	5
7.	VII	1	8	7	4
Razem		16	131	31	41

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 2447, k. 37.

Roczne chesne wynosiło 55 rubli, a za dzieci carskich urzędników i oficerów płacił skarb państwa. Rzeczywisty koszt kształcenia jednej uczennicy wynosił 80 rubli. Opinia publiczna Częstochowy godziła się na przyjmowanie praw przez prywatne szkoły żeńskie. Świadczy o tym coroczny wzrost liczby uczennic, a także ponowne powołanie szkoły po wybuchu I wojny światowej. Po odejściu Rosjan zapisało się 125 uczennic w roku szkolnym 1915/1916⁵⁹.

W latach reakcji porewolucyjnej po 1908 r. wytworzyło się swoiste współistnienie średnich szkół rządowych, prywatnych z prawami rządowymi i polskich szkół prywatnych, broniących polskiej kultury i polskiego języka.

b. Gimnazjum hrabiny R. Kapnist (1911–1914)

1 października 1911 r. Rosjanka hrabina R.E. Kapnist otworzyła gimnazjum żeńskie z prawami rządowymi. W drugim roku istnienia, w roku szkolnym 1912/13, do szkoły uczęszczało 157 uczennic we wszystkich 7 klasach programowych. W klasie I było 30 uczennic, w II – 46, w III – 19, w IV – 26, w V – 10, w VI – 13, w VII – 13. W roku szkolnym 1913/1914 liczba uczennic wzrosła do 180.

W zachowanych źródłach archiwalnych zanotowano nazwisko jedynie jednej uczennicy z klasy VI – Heleny Utthoff. Na koniec roku szkolnego 1913/14 uzyskała ona ocenę bardzo dobrą z języka rosyjskiego, dobrą z j. polskiego, bardzo dobrą z niemieckiego, bardzo dobrą z historii Rosji, także bardzo dobrą z historii powszechnej oraz z prac ręcznych, algebry, geografii, a z fizyki i rysunków – oceny dobre⁶⁰. Jednocześnie z zachowania i pilności otrzymała ona oceny bardzo dobre, mimo iż opuściła 69 dni nauki ze względu na stan zdrowia.

Grono nauczycielskie w 1911 r., w pierwszym roku szkolnym, stanowili: dyrektor Aleksander Łapiński, nauczyciel gimnazjalny języka rosyjskiego, w zawodzie nauczycielskim od 1908 r., z wynagrodzeniem rocznym 1200 plus dodatek funkcyjny w wysokości 400 rubli rocznie. Właścicielka szkoły R. Kapnist nie była nauczycielką i nie pracowała w szkole.

⁵⁹ J. Prüffer, *Szkolnictwo w Częstochowie w okresie wojny, rok szkolny 1914/15–1915/16*, Częstochowa 1916, s. 18.

⁶⁰ APL, ŁDS, sygn. 2444, k. 70.

Nadzorczynią, czyli zastępcą dyrektora do spraw wychowania oraz nauki języka rosyjskiego, była Julia Kudrawcewa, 61-letnia Rosjanka, prawosławna, przeniesiona z gimnazjum żeńskiego w Łomży. Ukończyła ona szkołę żeńską św. Katarzyny w Petersburgu w 1871 r. Posiadała medal św. Stanisława III stopnia za uśmierzenie powstania styczniowego 1863 r. w Królestwie Polskim. Jej roczne wynagrodzenie wynosiło 800 rubli plus dodatek za pracę w Królestwie Polskim w wysokości 202,40 rb. rocznie. Matematyki od 25 stycznia 1912 r. uczył Polak Wiktor Żanczewski, absolwent rządowego gimnazjum męskiego na Pradze w Warszawie, za wynagrodzeniem 360 rb. rocznie.

20-letnia Rosjanka, absolwentka szkoły żeńskiej im. ks. Teresy Oldenburskiej w Petersburgu, Natalia Cellarius została zatrudniona jako dama klasowa. Otrzymała wynagrodzenie 360 rb. rocznie plus 160 rb. za nauczanie języka angielskiego. Posiadała patent nauczycielki domowej.

35-letnia Helena Hrunowa-Demianowa, z 7-letnim stażem nauczycielskim w gimnazjum, ukończyła w 1903 r. Instytut Sierot im. Mikołaja I w Moskwie, uczyła języka francuskiego i niemieckiego. Jej pensja roczna wynosiła 1120 rubli.

Rysunku uczyła Anna Romanienko, Rosjanka, zatrudniona 1 lutego 1912 r. za wynagrodzeniem 360 rb. Prac ręcznych kobiecych i języka polskiego uczyła Polka Julia Rodkiewicz. Natomiast historii i geografii nauczwała Nadieżda Boczlanowskaja, z takim samym wynagrodzeniem.

Kobiety w gimnazjum zarabiały od 360 do 900 rubli rocznie. W nielicznych przypadkach suma ta była przekraczana, gdy otrzymywały godziny nadliczbowe czy specjalne dodatki z racji przywilejów służby dla obcokrajowców. W wykazie personelu znajdują się dwie nauczycielki, które miały z tych przywilejów korzystać. Najmniejszą stawkę 360 rubli rocznie miały wszystkie bez wyjątku damy klasowe. Zaczynały one pracę w wieku 18–20 lat. Nadzorzynie gimnazjum otrzymywały po 800 rubli rocznie i mieszkania w budynku gimnazjum.

Zdecydowaną większość w grupie kobiet stanowiły osoby stanu wolnego. Nieliczne mężatki, o których znajdujemy wzmianki w dokumentach, miały za mężów oficerów armii carskiej, jedna był żoną policmajstra, a panny były córkami oficerów.

W roku 1913 zatrudniono M. Bielanowską i Tatianę Michaszenok jako damy klasowe, tj. wychowawczynie, na miejsce zwolnione przez W. Szmiełową oraz Annę Romanienko. W tym samym roku jako nauczycielkę języka polskiego zatrudniono Helenę Makowską, prawosławną Rosjankę, 39-letnią żonę policmajstra Częstochowy. Miała ona ukończone gimnazjum rządowe żeńskie w Lublinie w 1892 r.⁶¹ W 1914 r. rozpoczęła pracę Maria Bałaban, lat 22, córka podpułkownika armii carskiej stacjonującej w Sandomierzu, po ukończeniu szkół w Petersburgu. Jako lekarz szkolny pracował Piotr Łoskow – lekarz pułkowy 42 Miłtawskiego Pułku Dragonów, stacjonującego w Częstochowie⁶². W szkole uczyli więc przede wszystkim Rosjanie, w dużej mierze młode dziewczęta bez do-

⁶¹ Tamże.

⁶² Tamże.

świadczenia pedagogicznego. Z Polaków utrzymał się dłużej jedynie Wiktor Żanczewski, nie posiadający jednak odpowiedniego doświadczenia nauczycielskiego. Grono nauczycielskie w większości stanowili młodzi nauczyciele. Ich dobór był związany bez wątpienia z niezbyt wysokimi wynagrodzeniami.

W szkole dużo miejsca poświęcono higienie i stanowi zdrowia uczennic. Po utworzeniu w 1904 r. Działu Lekarsko-Sanitarnego w Ministerstwie Oświaty w Petersburgu wzrosło zainteresowanie władz oświatowych stanem zdrowia młodzieży szkolnej. Od 1905 r. powstała możliwość organizacji opieki lekarskiej w szkołach w Królestwie Polskim. Najpierw wprowadzono ją w gimnazjach rządowych oraz w szkołach prywatnych z prawami rządowymi.

Stan zdrowia fizycznego w 1905 r. wśród uczniów szkół średnich w Królestwie Polskim był gorszy niż w Cesarstwie. Spośród 8782 osób, stanowiących 61,5% młodzieży, 1050 było krótkowzrocznych, tj. 14,6%, przy średniej 13,9% w całym cesarstwie, 329 uczniów miało skrzywiony kręgosłup – 4,1% przy średniej 3,8% w Rosji, 4257 uczniów miało krwotoki z nosa, tj. 3,2% przy średniej 3,0% w Rosji, 933 uczniów skarżyło się na bóle głowy przy 11,6% w Rosji⁶³.

Lekarzami szkolnymi w gimnazjach rządowych oraz w szkołach z prawami rządowymi byli najczęściej Rosjanie. Byli to lekarze szpitalni, cyrkułowi wojskowi. Do szkoły przychodzili najczęściej 1–2 razy w tygodniu. Opłacani byli z oddzielnego funduszu skarbu państwa w kwocie 100–200 rubli rocznie. W opiece sanitarno-zdrowotnej nad szkołami największą uwagę zwracali na choroby zakaźne, przede wszystkim na: odrę, szkarlatynę, gruźlicę, świnkę, ospę, dyfteryt. Drugim obowiązkiem lekarzy szkolnych było nauczanie higieny. Od 1906 r. wprowadzono ten przedmiot jako nadobowiązkowy w wymiarze 1–2 godzin tygodniowo dla dwóch ostatnich klas.

Stan zdrowia uczennic gimnazjum hrabiny R. Kapnist przedstawia tabela 9.

Tabela 10. Stan zdrowia uczennic w gimnazjum hr. Kapnist w 1913 r.

Lp.	Klasa	Liczba uczennic	Rodzaj choroby							Ogółem
			ospa	kołtun	skrofuly	dyfteryt	zapalenie nerek	koklusz	tyfus	
1.	I	30	—	6	3	2	3	3	—	17
2.	II	46	2	15	6	3	—	5	1	32
3.	III	19	2	8	4	6	1	3	2	26
4.	IV	26	2	10	2	1	1	3	1	20
5.	V	10	1	4	1	1	—	3	—	10
6.	VI	13	1	9	4	1	1	2	1	19
7.	VII	13	—	11	1	—	—	1	—	13
Razem		157	8	63	21	14	6	20	5	137

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 2444, k. 16 i nn.

⁶³ L. Szymański, *Higiena i wychowanie fizyczne w szkolnictwie ogólnokształcącym w Królestwie Polskim 1815–1915*, Wrocław 1979, s. 236 i nn.

Zapisy kandydatek do wszystkich klas obydwu gimnazjów odbywały się w każdym roku w lipcu. Wraz z podaniem uczennice były zobowiązane dostarczyć metrykę chrztu, zaświadczenie o pochodzeniu społecznym oraz świadectwo szczepienia na ospę. Do klasy I przyjmowano dziewczęta w wieku 9–12 lat, a do klas wyższych odpowiednio starsze. Przyjęcia odbywały się pod koniec sierpnia po złożeniu pisemnego i ustnego egzaminu wstępnego. Od kandydatek wymagano wiadomości zgodnie z obowiązującym programem. Stosowano pięciostopniową skalę ocen: od 5 do 1 (najgorsza ocena), przy czym ocena 2 nie była oceną eliminującą i można było ją poprawić.

Egzaminy przejściowe z klasy do klasy zdawano w maju i w czerwcu przez około 4–5 tygodni. Warunkiem dopuszczenia do egzaminów było osiągnięcie średniej rocznej dostatecznej (3,0). W klasach starszych uczennice mające z jednego przedmiotu ocenę niedostateczną (2) mogły zdawać ów przedmiot po wakacjach. W klasach młodszych posiadanie 2 ocen niedostatecznych pozwalało na dopuszczenie do egzaminu poprawkowego. Do wszystkich egzaminów dopuszczano na podstawie uchwały Rady Pedagogicznej.

Egzamin pisemny i ustny zdawano z języków i matematyki, a ustne z pozostałych przedmiotów. Po zakończeniu roku szkolnego i zdanych egzaminach najlepsze uczennice otrzymywały nagrody książkowe i dyplomy.

Szkoły były upoważnione do nadawania uprawnień nauczycielki domowej i nauczycielki początkowej na równi z gimnazjami rządowymi⁶⁴.

Liczba uczennic wzrastała z każdym rokiem. W pierwszym roku istnienia szkoły M. Słowikowskiej zapisało się 196 uczennic, w tym 76 rzymskokatoliczek, 94 Żydówki, 23 prawosławne i 3 ewangeliczki. W drugim roku istnienia szkoły najliczniejsze były Polki – 89, Żydówek było 84, Rosjanek 30, a ewangeliczek 2. W trzecim roku na pierwszym miejscu plasowały się Żydówki (104), Polek było 72, Rosjanek 34, a ewangeliczek 5 (nie podano ich narodowości)⁶⁵. Analizując dane zawarte w prowadzonej ewidencji szkolnej, należy stwierdzić, iż uczennice należały do trzech podstawowych na tych terenach grup narodowościowych: polskiej, żydowskiej i rosyjskiej, uznając wyznawców religii rzymskokatolickiej za Polaków, prawosławnych za Rosjan, mojżeszowej za Żydów, ewangelickiej za Niemców.

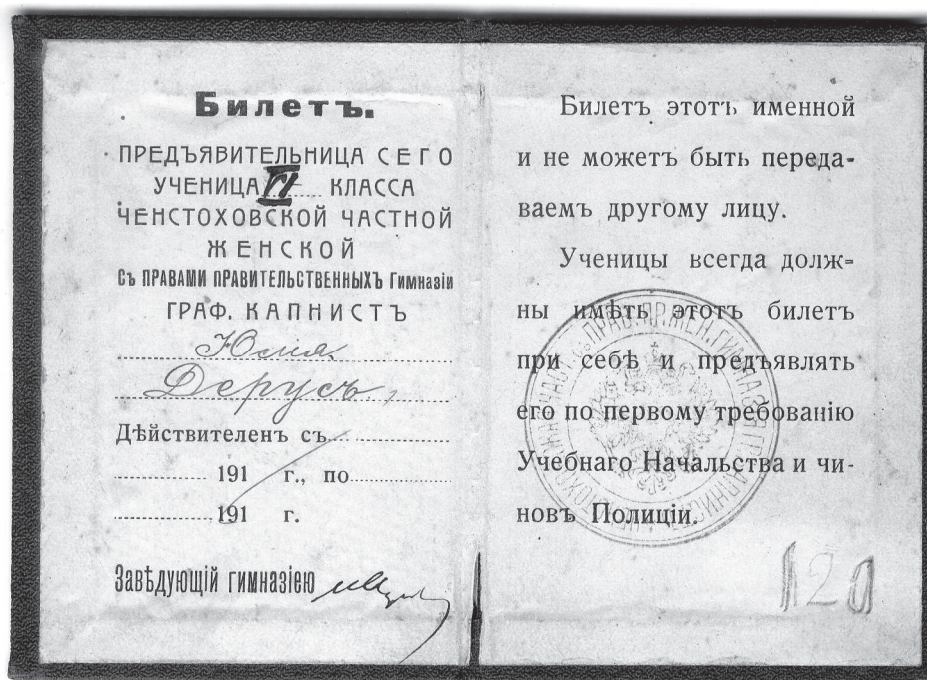
Do grupy prawosławnych należały uczennice carskich urzędników oraz oficerów armii stacjonujących w mieście dwóch pułków piechoty.

⁶⁴ J. Miąso, *Reformy oświatowe w Prusach, Austrii i Rosji i ich wpływ na szkolnictwo na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1995, nr 3, s. 135; H. Markiewiczowa, *Spółeczny ruch oświatowy w Królestwie Polskim u schyłku XIX i na początku XX wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2006, nr 1–2, s. 65 i nn. W gimnazjum Słowikowskiej egzamin taki przeprowadzono 7 grudnia 1913 r. Komisja egzaminowała Awigalię Warmund (Żydówkę) na patent nauczycielski szkoły początkowej z języka rosyjskiego oraz arytmetyki (APL, ŁDS, sygn. 2448, k. 4).

⁶⁵ APL, ŁDS, sygn. 2444, k. 70.

Pochodzenie społeczne Polek było dość zróżnicowane. Według ówczesnych kryteriów wyróżniano w statystykach szkolnych następujące kategorie: szlachtę, mieszczan urzędników, mieszczan rzemieślników i kupców, chłopów, obcokrajowców oraz córki duchownych niekatolickich.

Opłaty szkolne, tzw. wpisowe, wynosiły 55 rubli w skali rocznej i były podobne jak w gimnazjach rządowych. Część uczennic zwalniano z opłat, najczęściej było to 10% uczennic.

Fot. 1. Legitymacja szkolna Julii Deruś z klasy VI gimnazjum hr. Kapnist

Źródło: zbiory prywatne autora.

Wychowanie dziewcząt w gimnazjum odbywało się w oparciu o tradycyjne normy moralne, w duchu religijnym i wiernopoddańczego stosunku do cara. Lekcje w szkole trwały od godziny 9 do 14, przed i po lekcjach uczennice odmawiały modlitwę za pomyślność cara. Szczególnie uroczyście obchodzono wszelkie święta państwowe związane z koronacją cara i rocznicami urodzin rodziny carskiej. Uroczyście obchodzono 50-lecie zniesienia pańszczyzny przez cara Aleksandra II, 200-lecie urodzin Łomonosowa, 300-lecie panowania domu Romanowych.

Prywatne szkoły polskie z prawami rządowymi, mimo ścisłego przestrzegania programu państwowego nauczania i wychowania, odegrały pewną pozytywną

ną rolę w zakresie wykształcenia średniego, udostępniając młodzieży naukę w ogóle, a w tym niektóre przedmioty w języku polskim.

W Częstochowie niebędącej ośrodkiem władzy istniało opóźnienie w zakresie poziomu rozwoju sieci szkolnictwa rządowego w kontekście edukacyjnych potrzeb mieszkańców. Próby zakładania szkół prywatnych z reguły kończyły się niepowodzeniem z powodu zbyt szczyplych środków materialnych inicjatorów. Brakowało także woli władz carskich do wprowadzania ułatwień na tym polu. Szkoły prywatne z prawami rządowymi były eksperymentem w polityce rusyfikacyjnej caratu. Pozwalały władzom carskim stosować najtańszy dla skarbu państwa wariant polityki rusyfikacyjnej.

Fot. 3. Świadectwo Lidii Wiedeniajewej w gimnazjum M. Słowikowskiej (1913 r.)

Źródło: APL, LDS, sygn. 2449, b. pag.

Summary

The beginnings of female secondary education in Częstochowa (1863–1914)

Private female education in Polish Kingdom was varied. It was a branch network with different levels of organization and teaching. The article presents the beginnings of female education in Częstochowa under Russian annexation. The School of Emilia Szenke and Female Gymnasium of Maria Słowikowska were established as the first.

In principle, private schools did not have any rights. They were rarely controlled by the tsar pedagogical supervisions. Therefore, the national curriculum was not fully respected and teaching could be carried out in the native language. The change occurred only after the revolution of 1905 when obtainment of the rights of state schools became possible. The graduates of 7-years gimnasiums were given the right to teach in primary schools.

Russification in private schools never reached such a degree as in government schools.